

Italiensk onomasiologi i ett jämförande perspektiv

Ingmar Söhrman

Ett mynt har normalt två sidor, och om den ena är semantiken som förklarar vad orden betyder så är *onomasiologin* den andra, läran om vad saker och ting kallas. Ordet kommer från grekiskans *ὀνομάζω* (*onomátso*) 'namnge'. Detta är en ofta bortglömd del av lingvistikens, men väldigt viktig för att förstå och behärska ett språk. Egentligen är den ett mycket givande didaktiskt instrument också, för det visar vad man säger och vad man syftar på för olika saker i olika språk. Alltså är det fråga om: *Vad heter X på italienska?* och inte *Vad betyder X på italienska?* Detta sista är nämligen semantik, sedan kan, som vi skall se, gränserna bli ganska flytande mellan dessa discipliner, och ofta kommer etymologiska resonemang också in för att förklara hur det blivit som det blivit.

Det kan vara en nyttig övning, inte bara i italiensk vokabulär utan i interkulturell kommunikation, att se skillnaderna mellan vad man kallar saker och aktiviteter i vår mänskliga omgivning. Ett ifrågasättande av och sökande efter vad olika företeelser heter ger förhoppningsvis en lite ny dimension på språket och vad vi egentligen säger. Man lär sig tänka efter. Säger man *città* på italienska så är detta helt klart *stad* på svenska, men är det *city* eller *town* på engelska? Och varför säger man *by* med denna betydelse på danska och norska? Det finns stora möjligheter att skapa spännande och berikande övningar inom onomasiologins fält.

En annan fråga som berör alla språk, men i synnerhet italienska, är detta med skillnaden mellan *språk* och *dialekt*. Eftersom Italien enades så sent

som 1861 har den språkliga variationen blomstrat, och de språkliga varieteterna är många med en stark språklig gräns mellan La Spezia och

”Säger man *città* på italienska så är detta helt klart *stad* på svenska, men är det *city* eller *town* på engelska? Och varför säger man *by* med denna betydelse på danska och norska? Det finns stora möjligheter att skapa spännande och berikande övningar inom onomasiologins fält.”

Rimini, där man ser en norditaliensk tendens, och söder därom en central- och syditaliensk tendens, om man nu får generalisera lite. I Syditalien och på Sicilien finns dessutom ett starkt spanskt inflytande från århundraden av spansk styre och rester av grekiskt inflytande och albansktalande bybefolkningar. Vad är då en italiensk dialekt, en varietet som liknar det italienska riksspråket eller en varietet (till exempel albansk eller grekisk) som talas i Italien? Dessa beteckningar är politiska ställningstaganden, inte språkvetenskapliga. Den tyske språkvetaren Weinrich sade att ett språk är en dialekt med en flotta och en armé, och det ligger en hel del i detta.

Riksspråken har ju vuxit fram ur de folkliga varieteter som finns, och just därför talar språkvetare helst om språkliga varieteter och inte om språk och dialekt, som baseras på politiska beslut eller ställningstaganden. I Norditalien blir det extra knivigt, eftersom där finns ett antal varieteter som sammanförs under beteckningen dolomiterladin och som räknas som rätoromaniska varieteter, men mellan dessa och ”riksitalienska” ligger friuliska varieteter, nordost om Venedig, som italienska språkvetare gärna räknar som italienska dialekter, medan rätoromanerna vill räkna in dem i rätoromanskan. Med tanke på att det finns ungefär en halv miljon friulisktalande och 80–90 000 rätoromansktalande är det ett förnämligt tillskott om friuliskan räknas dit. Den franske språkvetaren Pierre Bec löste det enkelt genom att tala om rätofriuliska, men alla är inte överens om detta. Det är ändå viktigt att förstå problematiken. Idén om italienska som ett språk har, trots den stora politiska splittringen och språkliga variationen, ändå funnits sedan Dante, som i början av 1300-talet skrev om det italienska språket i *De Vulgari eloquentia* ’Om folkspråket’ och sedan i *Divina Commedia* gav en språklig norm med florentinskan som grund.

Detta gör att italienska är lite extra krångligt genom att vara ett språk med mycket stor lexikal och grammatisk variation. Här skall ”bara” den lexikala rikedomens belysas ur onomasiologisk synvinkel med några exempel.

Innan vi går in på de konkreta fallen vill jag dock gärna påpeka att lite språk teori och språk-

historia är utmärkta sätt att ”sockra” undervisningen och att ge den både en bredare och djupare dimension. Detta sagt som tips, men det är naturligtvis inte fråga om en systematisk undervisning i italienskans ljudförändringar och utveckling. Det skadar ändå inte att påvisa hur olika språk på grund av historiska realiteter påverkat italienskan, och hur denna i sin tur påverkat andra språk som svenska och engelska, för att inte tala om franska och spanska.

På italienska talar man om *la zia*, men på svenska måste man specificera *faster* eller *moster*.

” På italienska talar man om *la zia*, men på svenska måste man specificera *faster* eller *moster*. Sammanhanget får avgöra, och så är det i de flesta språk, men inte i svenska och hindi som är mer noga med vem man pratar om. Naturligtvis kan man specificera och säga *la sorella della madre* eller *la zia materna*, men dessa preciseringar blir förklaringar och tillägg och ingår inte i ordet som sådant och är inte heller vad man normalt säger. ”

Sammanhanget får avgöra, och så är det i de flesta språk, men inte i svenska och hindi som är mer noga med vem man pratar om. Naturligtvis kan man specificera och säga *la sorella della madre* eller *la zia materna*, men dessa preciseringar blir förklaringar och tillägg och ingår inte i ordet som sådant och är inte heller vad man normalt säger.

Hur säger man ”god morgon” på italienska? Det finns inte något sådant uttryck, utan man säger *buongiorno*, liksom *bonjour* på franska och *buenos días* på spanska. Av de romaniska språken är det bara rumänska som har ett uttryck för en morgonhälsning, vilket antag-

ligen är en påverkan från tyska (eller möjligen slaviska), *bună dimineață*.

I sitt fantastiska lexikon över grundläggande ordförråd i olika indoeuropeiska språk konstaterar Darling Buck: “[t]he history of ideas is embodied in the history of the words used to express them” (Buck 1949: v).

Italienska är ett av Europas stora kulturspråk och tilldrar sig uppmärksamhet från både litterära och kulturella intressen förutom ett rent och mycket stort turistintresse. Italienska är dessutom ett språk som växer och är nu det fjärde mest studerade språket i världen (efter engelska, spanska och mandarin). Låt oss alltså titta närmare på detta med italienska och svenska, och också föra jämförelsen vidare.

Många elever blir så förvånade att man i romanska språk använder samma ord för *finger* och *tå*, *il dito* på italienska, även om man kan specificera och säga *il dito della mano* och *il dito del piede*, men detta är undantag och snarast specifikationer när man av någon anledning vill lyfta fram det exakta föremålet för samtalet. Bara franska har ett alternativt ord för *tå* – *orteil* i stället för det vanliga *doigt*. Det är alltid ovanligt och ”konstigt” när orden inte stämmer överens med de begrepp vi har med oss från modersmålet eller andra språk vi lärt oss.

När det kommer till frukter och grönsaker, blir allt än mer komplicerat eftersom den stora dialektala rikedomen i italienska gör att ett ord som används normalt i Venedig motsvaras av något helt annat i Neapel.

På svenska talar vi om ”meloner”, men variationen av meloner är ganska ny och inte på något sätt jämförbar med den som finns i Sydeuropa. Vattenmeloner är ofta inte ”meloner” i romanska språk. I Norditalien används oftast *anguria* och i Mellanitalien säger man *cocomero*, utom i Ligurien där man säger *pasteca*. På Sicilien säger man visserligen också *cocomero*, men

där betyder det *cetriolo* ’gurka’. Ordet *melone d’acqua* används i södra Italien och denna mer ”allmän-europeiska” variant skulle man då kunna misstänka ha ett spanskt ursprung med tanke på den långa spanska dominansen i denna del av Italien. På spanska används emellertid normalt *sandía* om ’vattenmelon’ och *melón* om olika andra sorters meloner, utom i Murciatrakten där man säger *melón de agua*. Det blir inte lättare av att ord som vi kan tro är italienska inte är det. En *galliamelon* motsvaras oftast på italienska av *un melone di pane*.

”Många elever blir så förvånade att man i romanska språk använder samma ord för finger och tå, il dito på italienska, även om man kan specificera och säga il dito della mano och il dito del piede, men detta är undantag och snarast specifikationer när man av någon anledning vill lyfta fram det exakta föremålet för samtalet.”

När ett ord skapas kan detta byggas på olika saker. Ibland lånar man in ordet mer eller mindre som det är, som när ordet *tomat* kommit in i svenska och andra språk via spanska där det aztekiska (nahuatl) *tomatl* omvandlats till *tomate*, eftersom kombinationen *tl* i spanska inte förekommer i ordslut och *l* därför ersätts av *e*. Vi hittar således *tomate* på franska, *tomata* på occitanska och *tomato* på engelska. Italienska har emellertid valt att fokusera på utseendet av grönsaken och denna blir då *pomodoro* ’guldäpple’ från ett ursprungligt *pomo d’oro*, men

ibland ser man också *pomo d’amore* ’kärleksäpple’, och detta finns även på franska *pomme d’amour* och tyska *Liebesapfel*, men sannolikt är det en folketyologi, det vill säga att ordets ursprung tolkats som något begripligt eller roligt (som *undervisitet* och *svampinjon*). På rumänska är det färgen som dominerat ordbildningen *roşie* ’röd/röding’ från latinets *russu*, och då kan man ju bara tänka på vad *röding* är på svenska och förstå hur lätt det kan bli väldigt olika resultat i lexikonet.

Själva ordet för *äta* är i sig intressant. Det ursprungliga latinska ordet *édere*, som är det vi har i *äta*, lever kvar i spanska och portugisiska men där kommer från formen *cumédere*, som har ett prefix som förstärker verbhandlingen, medan italienska och franska liksom rumänska baserar sig på en mer folkslag variant, *manducare* (ordagrant 'föra med handen') men snarast i betydelsen 'glufsa, tugga', vilket också syns i den mer talspråkliga varianten *abbuffarsi* (jfr franska *bouffer*). *Manducare* är inlånat från franska och blir då *mangiare* på italienska även om det också finns ett ursprungligare ord, *manicaretto* 'fin måltid', vilket visar att detta lexem åtminstone funnits i den ursprungliga italienskan. På rumänska är verbet "nerbantat" till *mânca*.

På svenska skiljer man också med ett särskilt ord en djurtyp från hannar och honor av detta djur, som till exempel 'häst – hingst – sto/märr', men på italienska får *cavallo* stå för både 'häst' och 'hingst', medan 'sto' heter *giumenta* eller *cavalla*. Spanskan skiljer sig på ett lustigt sätt, eftersom det som verkar vara femininformen av 'häst', *caballa*, betyder 'makrill (eller invånare i Ceuta)' och man får i stället använda det gamla latinska ordet för 'häst', *equus*, fast i femininum, *yegua* från *equa*. Italienska och franska har tagit ordet från *iumenta* 'lastdjur'. Annars har de romanska språken tagit det senlatinska ordet *caballus*, även om det utsatts för flera ljudförändringar i vissa språk, som franska *cheval*. På friuliska, där det liksom på franska blivit en palatal (*tj*-ljud) av det ursprungliga latinska *k*-ljudet, som ju är kvar på italienska, heter det *cjaval/čhaval – cjavala/čhavalâ*.

Svenskan har en märklig bildning genom att just hundägare (ibland också kattägare) har särskilda beteckningar, *husse* och *matte*, som är bildade av *husbonde* och *matmor*. Inga andra närliggande språk har denna onomasiologiska skillnad. Varför har det blivit så?

På italienska används två olika verb för 'blåsa' (om vind), *tirare* och *soffiare*, och det är det första som är det vanliga, *tira vento* ('vinden blåser'), medan svenskan oftast använder en opersonlig konstruktion 'det blåser'; men när man på svenska kan lägga till en partikel och skapa ett nytt verb som i *Vinden har blåst av mig hatten*, så måste italienska byta verb, *Il vento mi ha colto il cappello*.

Ett annat perspektiv får vi när grammatiska kategorier inte överensstämmer. Det enklaste är när det skiljer mellan genus i olika romanska språk, som det maskulina *il fiore* 'blomman', medan franska och spanska har femininum, *la fleur* och *la flor*. Mer komplicerat blir det om nya begrepp tillkommer eller saknas. På italienska har man ännu kvar en rest av det gamla latinska systemet för demonstrativpronomen, alltså 'den här' *questo*, 'den där nära dig' *codesto* och 'den där längre bort' *quello*. Till skillnad från spanskan, där dessa tre former lever i högönsklig välmåga, är mellanformen *codesto* på väg att försvinna, men den utgör ändå ett ovanligt begrepp för en svensk med bara två kategorier och det dyker upp i italienska texter. Här finns för övrigt en stor dialektal variation.

Ett annat "problem" är de olika konstruktionsvarianterna i germanska och romanska språk. I

”Svenskan har en märklig bildning genom att just hundägare (ibland också kattägare) har särskilda beteckningar, husse och matte, som är bildade av husbonde och matmor. Inga andra närliggande språk har denna onomasiologiska skillnad. Varför har det blivit så?”

germanska språk använder vi oftast färre verb som har en bredare betydelse och som kan specificeras med hjälp av verbpartiklar, medan man väljer olika verb i de romanska språken. Engelskan med sitt stora lexikala arv från franskan hamnar lite mitt emellan, men jämför bara följande lilla uppställning så blir det klart hur olika förflyttningar betecknas:

italienska	franska	svenska	engelska
<i>entrare</i>	<i>entrer</i>	<i>gå in</i>	<i>go in</i>
<i>uscire</i>	<i>sortir</i>	<i>gå ut</i>	<i>go out</i>
<i>salire</i>	<i>monter</i>	<i>gå upp</i>	<i>go up</i>
<i>scendere</i>	<i>descendre</i>	<i>gå ner</i>	<i>go down</i>

Ibland hittar man ”falska vänner” i de romanska språken. Ett sådant fall är just *salire* ’gå upp’ på italienska, medan det spanska verbet *salir* betyder ’gå ut’, och bägge kommer från latinets *salire* ’hoppa’.

I många fall vandrar ord mellan språken och återkommer, som till exempel *il computer* som har sitt ursprung i latinets *computāre* ’räkna’, vilket givit *contare* och också *raccontare*, eftersom det latinska verbet även betydde ’berätta’. Orsaken till detta är att man i Rom räknade högt och då ligger inte berättandet långt borta. I sanningens namn skall sägas att även om dagens ord för ”dator” är ett inlån från engelskan så finns verbet *computare* på italienska sedan 1100-talet.

Ursprungligen från norditalienska (och antagligen franska) används verbet *arrivare* från latinets *ad ripam* ’till stranden’ med betydelsen ’komma fram’, och på italienska finns ju också *giungere* som kommer från *unire* ’förena’. *Ar-rivo* används också, liksom det vanligare *vengo*,

för att tala om att man kommer (fram) när någon knackar på dörren.

Verbet *andare* har semantiskt kommit att beteckna inte bara ’gå’ utan också ’resa’, men det har skett en sammanblandning med verbformerna, som kommer både från *ambulāre* och *uādere* som båda betyder ’gå’ på latin. Jämför bara hur verbet *andare* får olika stammar i sin böjning: *vado* och *andiamo*. För att resa behövde man ju först gå, och sedan betecknade man ’resa’ med samma verb, på samma sätt som man använder flottbeteckningar för rymdfart. Man överför bara betydelser och ord till nya företeelser.

Ibland vill man skapa ett nytt begrepp, som när partiet Lega nord på 90-talet introducerade *Padania* som beteckning på Norditalien, egentligen en alternativ beteckning på Podalen, men bara denna, inte resten av Norditalien, men

”Ibland hittar man ”falska vänner” i de romanska språken, och ett sådant fall är just *salire* ’gå upp’ på italienska, medan det spanska verbet *salir* betyder ’gå ut’, och bägge kommer från latinets *salire* ’hoppa’.”

betydelser kan förändras. Ordet hade funnits tidigare men sällan använts, men det fick plötsligt en politisk laddning genom att man försökte skapa en enhet som ställdes i motsats till Syditalien och med en politisk agenda som verkade för självständighet. Nu verkar detta ha minskat i användning sedan den södra delen av landet också blivit intressant för partiet.

Det finns också i språken ljudhärmande så kallade onomatopoetiska ord, och hit hör *fischiare*, som kommer från latinets *fistula* ’flöjt’. Tittar man på det ser man att det är precis samma ljud som i svenskans *vissla* och som försöker återge hur det låter när man visslar; bara *l* har försvunnit, men detta beror på en ljudutveckling i italienskan där *fl* blir *fi* som i *fiume* från latinets *flumen* ’flod’.

Avslutningsvis kan vi hitta en liten lustig parentes i det faktum att de flesta europeiska språk använder ord för ”ansträngning” eller ”lidande” när man skapat ord för ”arbete”, som kommer från tyskan (*Arbeit*) och betyder just ’ansträngning’ liksom italienskans *lavoro*, men verbet *lavorare* kan i vissa fall ha betydelsen ’tortera’. Emellertid finns det ett annat ord för ’arbete’ på italienska, *travaglio* (*travail* på franska och *trabajo* på spanska) från ett medeltida tortyrredskap, *tripalium*. Man vet inte exakt hur detta såg ut, men det innehöll tre pinnar, som synes av ordet. Bara engelskan ser mer positivt på aktiviteten och använder *work*, som är samma ord som svenska *verk* och ursprungligen kommer från grekiskans (*v*)*ergon* (’handling’).

Som framgår av denna korta översikt skapar man nya ord genom att antingen utgå från gamla ord som får nya betydelser, eller genom att se likheter i färg och form, eller så vet vi egentligen inte ursprunget. Men i italienskans fall är ju detta oftast latinet och ett och annat ord som lånats in från latinets systerspråk eller andra språk som tidigare talats i det som i dag är Italien, och så naturligtvis olika ord som lånats in och förändrats ljudmässigt och semantiskt. Ordförrådet speglar vår historia och man kan aktivt göra vissa förändringar, men detta lyckas inte alltid. Allt beror på vad talarna väljer att acceptera eller inte. Och detta sätt att visa på hur vi väljer att kalla företeelser är ett nyttigt sätt att få en djupare och större språkförståelse, och dessutom kan det rätt använt göra språkundervisningen mer varierad och skapa större motivation hos eleverna.

Vidare läsning:

Buck, Carl Darling, 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago/London: Chicago University Press.

“Italian is Now the 4th Most Studied Language”, 7/10 2019, http://iitaly.org/node/55444?fbclid=IwAR0t5hXNUNLc4Y5UZvgLHyK_domMRTX-4dh3tECoJMCviX0Y885Yy788i4N4

Price, Glanville (ed.), 1998, *Encyclopedia of the Languages of Europe*, Oxford: Blackwell.

Söhrman, Ingmar, 2017, ”Onomasiological differentiation” i Martin Maiden & Adam Ledgeway *The Oxford Guide to the Romance Languages*, Oxford: Oxford University Press.

Söhrman, Ingmar, 2018, *Trollkarlar och magi i ett semantiskt och etymologiskt perspektiv*, Göteborg, fulltext: <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/56087>

Söhrman, Ingmar, 2019, ”Prospettive onomasiologiche. Un confronto tra l’italiano e lo svedese”, i Ulla Åkerström (red.), *L’italiano e la ricerca. Temi linguistici e letterari nel terzo millennio. Atti del convegno internazionale, Università di Göteborg, 15-16 giugno 2017*, Canterano: Arcane.

INGMAR SÖHRMAN är professor emeritus i romanska språk, särskilt spanska, vid Göteborgs universitet, forskare i romanska språk och minoritetsspråk och författare till ett stort antal böcker inom sina områden.

